

RAAP-RAPPORT 4222

Plangebied Grote Kerk te Wageningen

Gemeente Wageningen

Een opgraving – variant archeologische begeleiding

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Titel: Grote Kerk te Wageningen, gemeente Wageningen, een opgraving – variant archeologische begeleiding

Versie: 18-02-2020

Auteur: J. Vosselman MA & T.P. van Rooij

Projectcode: WAGK

Bestandsnaam: RAAPrap_4222_WAGK_20200218

Autorisatie: drs. M. Schabbink

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2020

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van Van Hoogevest architecten, die optreden namens Stichting Oude Gelderse Kerken, heeft RAAP op 5 september en van 3 tot en met 10 november 2019 een opgraving – variant archeologische begeleiding uitgevoerd in het kader van het project 'herinrichting Grote Kerk te Wageningen' in de gemeente Wageningen. Het voornaamste doel van het onderzoek was het veiligstellen van de wetenschappelijke informatie (behoud *ex situ*).

Tijdens het onderzoek zijn 52 archeologische grondsporen gedocumenteerd: 32 muren, 17 kuilen en drie graven. Het archeologisch onderzoek heeft daarnaast vijf fragmenten keramiek en twee spijkers opgeleverd. Zowel van de 13^e-eeuwse fase van de kerk, de 15^e-eeuwse vervanging van de noordbeuk en een gotisch uitbreiding vanaf 1517 en renovaties in de 20^e eeuw zijn restanten aangetroffen.

De resten binnen het plangebied zijn tijdens het onderzoek *ex situ* veilig gesteld. De civieltechnische graafwerkzaamheden en daarmee het archeologische onderzoek zijn afgerond. Er gelden derhalve geen aanbevelingen voor verder onderzoek in het kader van de onderhavige werkzaamheden.

Wel wil RAAP benadrukken dat op basis van de resultaten van dit onderzoek blijkt dat het uiterst zinvol is om bij toekomstige bodemingrepen binnen de kerk zeer zorgvuldig met archeologische resten om te gaan. Daarnaast zou een nader bouwhistorisch onderzoek – inclusief een inventarisatie en analyse van de beschikbare historische en beelddocumentatie - naar de kerk zeer nuttig zijn.

Inhoud

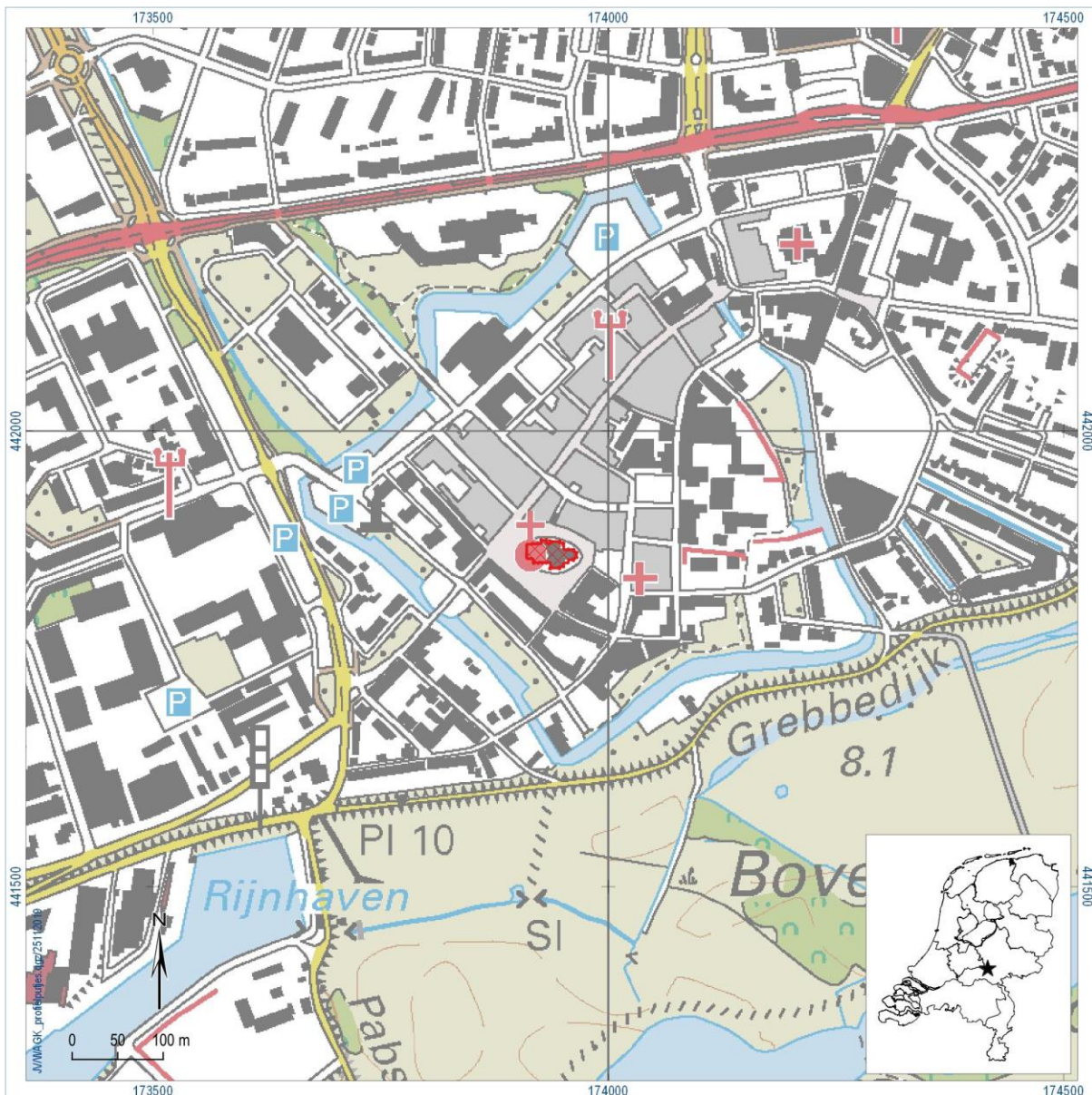
Samenvatting	3
Inhoud.....	4
1 Inleiding	5
1.1 Kader	5
1.2 Administratieve gegevens.....	6
1.3 Voorafgaand onderzoek	6
1.4 Doelstellingen en onderzoeksvragen.....	6
1.5 Historische achtergrond van de Grote Kerk	7
2 Methoden	13
2.1 Algemeen	13
2.2 Profielputten	13
2.3 Begeleiding	13
2.4 Documentatie en registratie	13
2.5 Behandeling van sporen	13
2.6 Behandeling van vondsten.....	14
2.7 Behandeling van profielen	15
2.8 Bemonstering	15
2.9 Uitwerking	15
2.10 Afwijkingen en/of aanpassingen van de onderzoeksstrategie	15
3 Resultaten	16
3.1 Stratigrafie	16
3.2 Structuren en sporen.....	18
3.3 Vondsten	33
4 Conclusie en aanbevelingen	34
4.1 Conclusie	34
4.2 Aanbevelingen	35
Literatuur	36
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	37

1 Inleiding

1.1 Kader

In opdracht van Van Hoogevest architecten, die optreden namens Stichting Oude Gelderse Kerken, heeft RAAP op 5 september en van 3 tot en met 10 november 2019 een opgraving – variant archeologische begeleiding uitgevoerd in het kader van het project 'herinrichting Grote Kerk te Wageningen' in de gemeente Wageningen (figuur 1).

Het voornaamste doel van het onderzoek was het veiligstellen van de wetenschappelijke informatie (behoud *ex situ*).

Figuur 1. De ligging van het plangebied (rood omlijnd). Inzet: ligging in Nederland (ster).

De werkzaamheden zijn uitgevoerd onder certificaat BRL4000, conform artikel 5.4 van de Erfgoedwet. Onderzoeksdocumentatie en vondstmateriaal zullen worden overgedragen aan het depot van de provincie Gelderland. Voorafgaand aan het onderzoek is, conform de KNA een Programma van Eisen (PvE) opgesteld (Kortlang, 2019). Dit PvE diende als uitgangspunt voor het onderzoek.

Bouwhistoricus H.P. Boer heeft tijdens het veldwerk waarnemingen gedaan en op basis hiervan deze rapportage becommentarieerd en aangevuld.

Dank is verschuldigd aan dhr. E. van Dorland (Werkgroep Archeologie Wageningen), die ons heeft voorzien van aanvullende archiefstukken en ondersteuning bij het onderzoek in de kerk.

1.2 Administratieve gegevens

Plangebied	Grote Kerk te Wageningen
Opdrachtgever	Van Hoogevest architecten (namens Stichting Oude Gelderse Kerken)
Contactpersoon opdrachtgever	A. Hooijer
Bevoegde overheid	Gemeente Wageningen
Contactpersoon bevoegde overheid	P. Kloosterman
Plaats	Wageningen
Gemeente	Wageningen
Provincie	Gelderland
Coördinaten	173.940/441.860
Periode veldwerk	5 september en 3 t/m 10 oktober 2019
Projectleider	J. Vosselman MA
Projectmedewerkers	T.P. van Rooij
Bouwhistoricus	ing. H.P. Boer
Onderzoeksmeldingsnummer	4732703100
Bewaarplaats vondsten	RAAP Oost; t.z.t. overdracht naar Provinciaal Depot
Bewaarplaats documentatie	RAAP Oost

Tabel 1. Administratieve gegevens.

1.3 Voorafgaand onderzoek

Ten behoeve van de onderhavige werkzaamheden heeft binnen de kerk geen voorafgaand archeologisch onderzoek plaatsgevonden.

1.4 Doelstellingen en onderzoeksvragen

Doel van de opgraving is het veiligstellen van informatie over de vindplaats en behoudenswaardige resten *ex situ* te bewaren. In het Programma van Eisen (Kortlang, 2019) is de centrale vraagstelling:

Zijn onder de kerkvloer nog een of meerdere archeologisch intacte niveaus aanwezig en op welke diepte bevinden deze zich?

Daarnaast staan specifieke onderzoeksvragen geformuleerd, die leidend waren bij het uitvoeren en uitwerken van de opgraving:

1. Zijn er archeologische resten (sporen, structuren, vondsten) in de bodem aanwezig, of zijn er aanwijzingen dat deze hier verwacht mogen worden?
2. Indien het onderzoek geen archeologische resten of beperkte archeologische fenomenen (bijvoorbeeld alleen losse vondsten) oplevert, welke verklaring is hiervoor dan te geven?
3. Is er een verwachting dat buiten het nu onderzochte gebied nog resten aanwezig zijn en wat is de verwachting omtrent de fysische en inhoudelijke kwaliteit daarvan?
4. In welke lagen, zones of vloervelden bevinden zich gave en goed geconserveerde archeologische resten of waar zijn ze te verwachten?
5. Wat is de mate van conservering en gaafheid van de archeologische resten?
6. Kunnen meerdere gebruiksfasen worden onderscheiden?
7. Wat is de oorspronkelijke fysiek-landschappelijke ligging van de kerklocatie (geologie, bodemkunde, geomorfologie, afstand tot water, reliëf)?
8. Hoe is de opbouw van het profiel in bodemkundige en archeologische zin (indien aangetroffen)? Wat zijn de kenmerken van de stratigrafische eenheden? Is er sprake van loopvlakken, begraven bodems, ophogingslagen of cultuurlagen?
9. Welke postdepositionele processen hebben zich afgespeeld en wat is het effect daarvan op de archeologische resten?

De onderzoeksvragen worden in hoofdstuk 4 in een lopende tekst beantwoord. Bij de paragrafen wordt verwezen naar de betreffende onderzoeksvragen.

1.5 Historische achtergrond van de Grote Kerk

Ter duiding van de onderzoeksresultaten van het archeologische onderzoek wordt hieronder in grote lijnen de historische achtergrond van de Grote Kerk uiteengezet.

1.5.1 *Het kerkgebouw*

Fase 1

Naar wordt aangenomen is de huidige binnenstad Wageningen mogelijk eind 11^e eeuw ontstaan, maar duidelijk oudere sporen of structuren dan uit de 12^e eeuw zijn tot op heden niet in de stad gedocumenteerd (Veenstra, 1942; Van den Berghe, 2008). In ieder geval zal in de ontstaansperiode ook behoefte zijn ontstaan aan een parochiekerk. In die tijd bestond op de Wageningse berg reeds een tufstenen kerk.

De eerste schriftelijke bron waarin de Grote Kerk van Wageningen wordt genoemd, is een oorkonde uit 1288. Hierin erkent graaf Reinoud van Gelre dat heer Willem, proost van de st. Jan te Utrecht het presentatierecht van de kerk bezit. De proost van de St. Jan had ook het presentatierecht van de oorspronkelijke parochiekerk van het Wageningse kerspel op de Wageningse berg. De twee kerken zullen derhalve gelijktijdig hebben bestaan. Hoewel op basis van deze bron vaak een datering in de 13^e eeuw aan de kerk wordt gegeven, stelt Veenstra dat zowel uit het toegepaste materiaal als uit de toegepaste stijl van de kerktoren blijkt dat deze aan het eind van de 12^e eeuw gedateerd moet worden. Bouwhistoricus Boer geeft echter aan dat dit wellicht wat kort door de bocht is: er zijn hiervoor geen

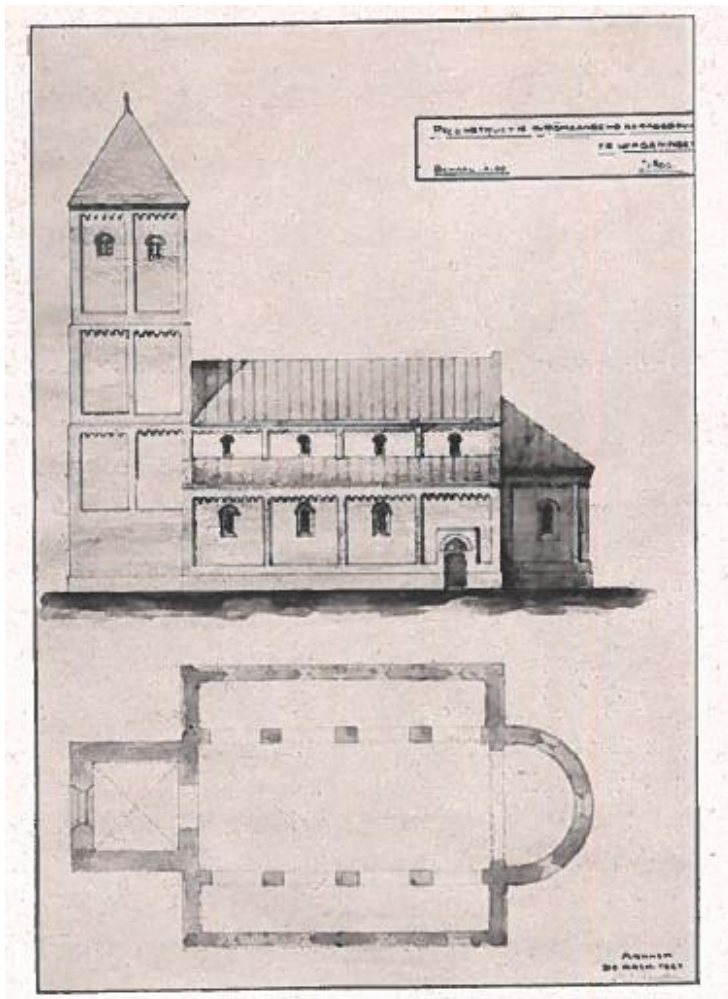
fysieke aanwijzingen gevonden en typologisch past de huidige kerk niet in die van een Romaanse basiliek.

De basis van de toren van de kerk bestaat uit tufsteen, verwerkt in blokken van 30x16/17x9/10 cm. Gesteld wordt dat ook het oorspronkelijke kerkgebouw in Romaanse stijl uit tufsteen vervaardigd zou zijn. Dit wordt met parallellen uit Utrecht, Oosteind en Arnhem onderbouwd (Veenstra, 1942).

Mogelijk was op de plek van de huidige kerk reeds voor de 13^e eeuw een separate parochiekerk gesticht. Om een hier onbekende reden zal deze zijn toegevoegd aan de St. Jansparochie en op termijn de functie als kerspelkerk hebben overgenomen. Een oorkonde uit 1288 zal als bestendinging van deze transitie hebben gediend. Illustratief voor de aanname dat de kerk al bestond, is dat men van oudsher in Wageningen de naamdagen van de heiligen Cosmas en Domianus vierde als plaatselijke feestdag en waaraan de kerk oorspronkelijk mogelijk zal zijn gewijd. Hoewel de kerk vanaf de 13^e eeuw werd gewijd aan Johannes de Doper, behielden de voornoemde twee heiligen hun nevenaltaren in het koor.

Boer geeft aan dat volgens de laatste inzichten baksteen in het begin van de 13^e eeuw weer in ons land wordt geïntroduceerd, het eerste in de kustgebieden van Groningen, Friesland en Holland. De vroegste baksteen die in Gelderland bekend is, is in Harderwijk gevonden dateert rond 1250. Een bakstenen parochiekerk in Wageningen is niet voor het eind van de 13^e eeuw te verwachten, hoewel rivierklei in de directe omgeving te winnen is. In plaatsen als Arnhem en Zutphen, die ook aan een rivier gelegen zijn, wordt pas vanaf het eerste kwart van de 14^e eeuw volop in baksteen gebouwd.

Veenstra heeft 'uit het zeer belangrijke en goed geordende archief der kerkvoogdij, aan de hand van de thans nog aanwezige resten en grondslagen' een reconstructie van de eerste Romaanse kerk gemaakt. Deze kerk zou bestaan uit een driebeukig schip ter lengte van 18,5 m, een middenschip van 8 m en zijbeuken van 3 m (figuur 2). De middenbeuk was aan het kooreinde afgesloten door een triomfboog en ten oosten daarvan bevond zich de koorruimte, die door een halve cirkel (apsis) was gesloten. In de zuidgevel, nabij de koorruimte, bevond zich een deuropening die dienst deed als toegang voor de priester.

Figuur 2. Reconstructie van het Romaanse kerkgebouw (Veenstra, 1942).

Fase 2

De eerste wijzigingen vinden plaats halverwege de 15e eeuw als de smalle romaanse noordbeuk wordt vervangen door een bredere en hogere gotische beuk. Waarschijnlijk zijn daarbij ook het middenschip en kerk verhoogd (Gast & Gardeniers, 2017). Het is echter niet duidelijk op welke bron dit is gebaseerd.

In 1517 zijn het Romaanse koor en de oostelijke muur afgebroken en heeft men tegen het bestaande driebeukige schip en het huidige transept een groter koor gerealiseerd. Het koorgedeelte is opgetrokken uit rode baksteen. Vervolgens is tegen de zuidelijke kruisarm en het koor een sacristie aangebouwd. Zowel het koor als de sacristie zijn opgetrokken uit baksteen van 27x13x5,5. Omstreeks 1550 is in de noordelijke zijbeuk een uitbouw voor de noordelijke toegang gemaakt in laat-Gotische stijl.

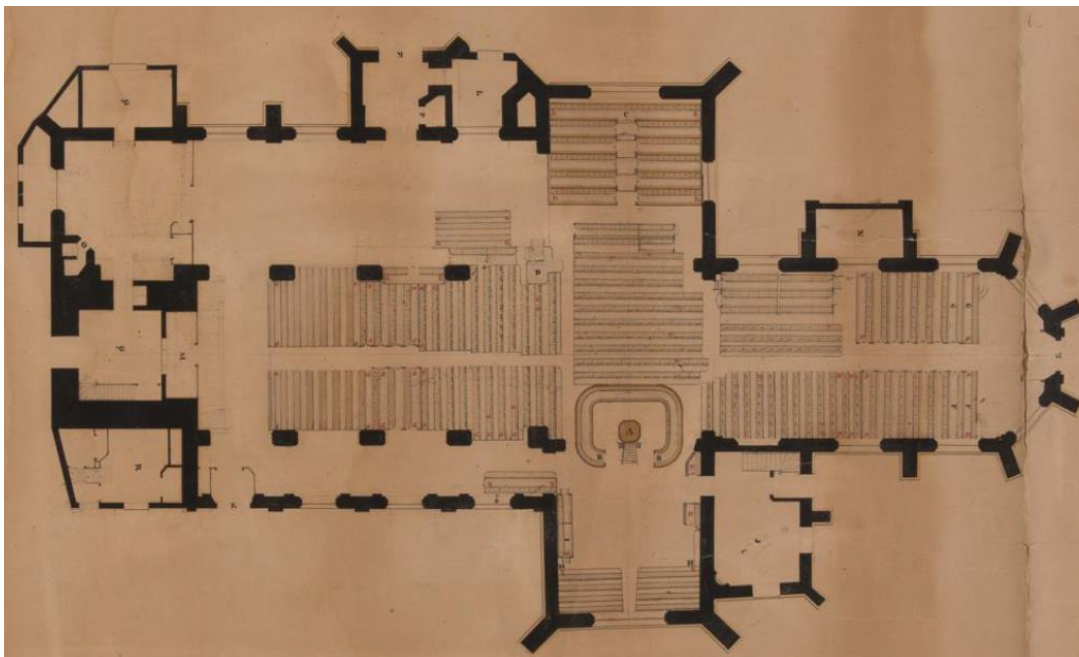
Fase 3

Na de hervorming heeft men geen grote bouwkundige veranderingen meer aangebracht. Wel werd het interieur ingericht naar de toenmalige 17^e-eeuwse smaak: er werd een eikenhouten lambrisering aangebracht; de wanden waren versierd met houten rouwborden en er hingen koperen kroonluchters

aan het plafond (Veenstra, 1942). Op de scheiding van het zuidelijke transept en het schip bevond zich de preekstoel. In 1804 werd hierboven een nieuw orgel geplaatst.

Fase 4

Omstreeks 1860 was de kerk dermate vervallen dat een restauratie nodig was. Hiervoor werd de architect L.H. Eberson in de arm genomen. Onder andere zou de originele zuidelijke tufstenen muur vervangen zijn door een neo-Gotische gevel met pilasters (Gast & Gardeniers, 2017). Het is echter niet duidelijk op welke bron dit is gebaseerd. In hoeverre met de restauratie grond- en vloerwerkzaamheden gemoeid waren, is niet bekend.

Figuur 3. Plantekening restauratie 19^e eeuw.

Fase 5

In mei 1940 werd de kerk verwoest door Nederlands vuur vanaf de Grebbeberg (Gast & Gardeniers, 2017). Volgens restauratiearchitect A.J. van der Steur stonden nadien alleen de muren nog overeind. De gewelven waren ingestort, de kap, torenspits en inventaris waren verbrand. Bij de restauratie in 1941 werd de toren opnieuw in Romaanse stijl in tufsteen opgetrokken en kreeg de volledig nieuwe gevel van de zuidbeuk (GAW Inv146) drie hoge vensters in drie puntgevels. Alle nog aanwezige grafkelders in de kerk werden volgestort met grond, waarna de kerkvloer over het gehele oppervlak op één niveau werd gebracht. De voorheen aanwezige en door het oorlogsgeweld grotendeels beschadigde grafzerken zijn hierbij verwijderd. Onder de vloer werden stookkanalen aangebracht en werd de gehele kerk voorzien van een nieuwe betonvloer afgedekt met tegels. Enkele onbeschadigde grafzerken kregen een plaats in de nieuwe vloer. Tevens werd hierbij het schip verhoogd.

Eind 1943 werd de kerk weer in gebruik genomen, maar op 15 april 1945 bliezen de Duitsers de toren op (Gast & Gardeniers, 2017). Het westelijke deel van het schip werd opnieuw zwaar beschadigd en ook het nieuwe orgel leed onherstelbare schade. Na het wegruimen van het puin liet de kerkvoogdij

een aantal noodherstellingen verrichten en twee muren optrekken die het schip en de noordbeuk aan de westzijde afsloten. Volgens een blauwdruk behorend bij de bouwvergunning was de complete westzijde inclusief toren verwoest, zo getuige ook foto's uit de periode (figuur 5). Na de bouw van de noodmuur konden de diensten na enige tijd weer in de Grote Kerk worden gehouden (Gast & Gardeniers, 2017). Na de oorlog werd de kerk wederom gerestaureerd volgens het plan in 1941-1943. De toren werd opgebouwd rondom een betonskelet. Deze is onderaan bekleed met (deels hergebruikt) tufsteen; daarboven industriële baksteen.

1.5.2 Graven

Zoals ook elders gebruikelijk was, werd er in Wageningen zowel in als buiten de kerk begraven. In oktober 1997 zijn bij de inrichting van de Markt een groot gedeelte van de graven geruimd, waarbij de Werkgroep Archeologie Wageningen waarnemingen heeft gedaan (mededeling E. van Dorland).

Voor het onderhavige onderzoek zijn uiteraard de graven binnen de kerk van belang. De amateur-heraldicus R.T. Muschart heeft van een aantal kerken in Gelderland de zerken beschreven (Muschart, 1937; 1941).. Voor Wageningen heeft hij dat in 1937 gedaan. Hij vermeldt dat in deze periode het grootste deel van de kerk was voorzien van een houten vloer, zodat hij niet alle zerken kon beschrijven. Na het eerste oorlogsgeweld heeft hij een tweede bezoek gebracht aan de kerk, zodat hij een zestal zerken die voorheen onder de houten vloer lagen, kon toevoegen aan zijn inventarisatie. De inventarisatie heeft niet geleid tot een plattegrond; noch zijn er foto's van de zerken toegevoegd.

Heraldicus A.C. Zeven heeft een nader overzicht opgesteld van de begravenen in de Grote Kerk (2015; 2018). Hij ondernam een poging een plattegrond van de graven op te stellen, maar dit bleek door gebrek aan gegevens niet mogelijk. Wel geeft hij in zijn artikel een aantal zinvolle opmerkingen met betrekking tot het begraven in de kerk. Hij vermeldt dat het Kerkbestuur van tijd tot tijd noteerde wie de eigenaar van een particulier graf was. De eigenaar was vrij om wie dan ook in zijn graf te doen begraven, mits er 1 voet (30 cm) zand lag tussen de deksel van de bovenste kist en de deksteen. Het inhuren van de koster, van twee grafdelvers en eventueel van de predikant was een particuliere aangelegenheid. Hierdoor zijn de namen van de begraven personen in de gehuurde graven wel bekend en die in particuliere graven niet (Zeven, 2015).

Na het begraven ontstond op den duur onder de zerk ruimte door het vergaan van het lijk en de kist. Om alles weer gelijk te maken werd van tijd tot tijd de kerkvloer omhoog gebracht. Men tilde dan op kosten van de eigenaren de zerken op, bracht een laag zand aan en verhoogde de muurtjes die de graven scheidde en waarop de zerken lagen (Zeven, 2018).

Figuur 4. Interieur van de kerk voor 1940 (Collectie HV Oud Wageningen; cat.nr. OW.H_0125).

Figuur 5. Luchtfoto d.d. 1948 (gemeentearchief Wageningen; cat.nr. GA.1664).

2 Methodes

2.1 Algemeen

Binnen de kerk waren werkzaamheden gepland onder het huidige vloerniveau. Ten behoeve van de aanleg van vloerverwarming en isolatie werd de bestaande tegel- en betonvloer uit 1941 verwijderd en de bodem afgegraven. Indien deze werkzaamheden archeologisch relevante niveaus zouden raken, diende een opgraving uitgevoerd te worden in de variant archeologische begeleiding. Dit houdt in dat er bij de graafwerkzaamheden constant een archeoloog aanwezig was om waarnemingen te verrichten, vondsten te verzamelen en sporen en profielen te documenteren.

2.2 Profielputten

Omdat de stratigrafie binnen de kerk nog niet bekend was, zijn op 5 september 2019 profielputten gegraven. Op basis van de resultaten hiervan werd bekeken hoe het vervolgtraject van de archeologische begeleiding eruit moest komen te zien. Op vier locaties in de kerk zijn vervolgens met behulp van een minigraver profielputten gegraven (figuur 6). De profielputten 2, 3 en 4 hadden een omvang van ca. 1x1 meter. Ter plaatse van profielput 1 was een put voor de verwarming gepland. Hier is de benodigde omvang van de betreffende put aangehouden (ca. 1 x 1,60 m). De diepte van de profielputten bedroeg ca. 70-100 m. Het vlak lag hiermee in top van het archeologisch relevante niveau. Middels een handboring (edelman 7cm/gutsboor 4 cm) is daarna de diepere ondergrond in kaart gebracht. Deze is doorgezet tot in de natuurlijke ondergrond.

Tijdens het onderzoek zijn de hoogtes t.o.v. het peil van de aannemer vastgelegd. Deze komt overeen met de tegelvloer in zone A (ca. 9,12 m +NAP), aangelegd in 1941.

2.3 Begeleiding

Op basis van de bevindingen van de profielputten bleken de werkzaamheden binnen zone A tot in het archeologisch relevante niveau te reiken (zie ook § 3.1). In overleg met de opdrachtgever en het bevoegd gezag is besloten deze werkzaamheden archeologisch te begeleiden. De graafwerkzaamheden reikten tot 30-40 cm –peil (ca. 8,75 m +NAP). Op deze wijze is een vlak met een omvang van ca. 315 m² aangelegd in de top van de begravingslaag S5020.

2.4 Documentatie en registratie

Het vlak en de sporen zijn digitaal ingemeten met een Robotic Total Station. De lagen en vondsten zijn in een doorlopende reeks genummerd en worden respectievelijk aangeduid met een S (bijv. S1030) en een V (bijv. V3). Spoor- en vondstgegevens zijn in het veld ingevoerd in de Odile database. In het algemeen geldt dat sporen en vondsten zijn gedocumenteerd conform specificaties OS04 en OS05 van de BRL4000.

2.5 Behandeling van sporen

Om sporen te traceren en sporenclusters zo goed mogelijk te kunnen begrenzen, is het vlak waar nodig tijdens de aanleg handmatig geschaafd. Omdat het vlak tevens de maximale ontgravingsdiepte betreft,

2.7 Behandeling van profielen

De stratigrafie binnen de kerk is vastgelegd in de hiervoor genoemde profielputten (§2.2). Het profiel in deze putten is gefotografeerd. Lagen zijn onder een spoornummer gedocumenteerd en beschreven, waarbij het eerste cijfer correspondeert met het put nummer (S1020 is bijv. laag 20 in werkput 1).

2.8 Bemonstering

Tijdens het onderzoek zijn geen sporen aangetroffen die zich leenden voor monsternamen.

2.9 Uitwerking

De documentatie van het onderzoek is na afloop van het veldwerk gecontroleerd. Tevens zijn na afloop van het veldwerk de analoge profiel- en coupetekeningen gedigitaliseerd en de vondsten gewassen en gesplitst per materiaalcategorie.

Na afloop van de basisuitwerking van de veldgegevens is in overleg met het bevoegd gezag en de opdrachtgever besloten dat een evaluatierapport niet noodzakelijk was en is direct gestart met het opstellen van de eindrapportage.

2.10 Afwijkingen en/of aanpassingen van de onderzoeksstrategie

Tijdens het veldonderzoek is op het volgende punt afgeweken van de onderzoeksstrategie zoals die in het PvE is omschreven: conform PvE zou het onderzoek zich eerst beperken tot de omvang van de ontgraven vloervelden. Een eventueel dieper gelegen relevant archeologisch niveau zou daarna worden vastgesteld met profielputten en/of aanvullende boringen.

Tijdens het veldonderzoek is daarentegen in overleg met alle partijen eerst begonnen met het bepalen van de diepte van de archeologisch relevante niveaus middels de profielputjes en boringen. Op basis hiervan werd vervolgens bepaald waar een archeologische begeleiding noodzakelijk was.

3 Resultaten

3.1 Stratigrafie

Onderzoeksvragen 4, 7, 8, 9

De stratigrafie binnen de kerk is beschreven op basis van de bevindingen binnen de profielputten. In zone B (putten 1 en 2) bevond zich direct onder de betonvloer een pakket vrij schoon, geelgrijs ophogingszand. Dit pakket wordt geïnterpreteerd als een 20^e-eeuwse ophoging.

Op een diepte van 60-70 cm –peil gaat deze laag abrupt over op een donkergrijs, kleiig zandpakket met menselijke botresten (los), mortel, baksteen, leisteen etc. Dit pakket is geïnterpreteerd als begravningsniveau. Het antropogene pakket wordt naar onderen toe lichter van kleur. Ter plaatse van profielput 1 gaat deze op een diepte van ca. 1,60 m –peil over in een sterk siltig, lichtbruin kleipakket, dat wordt geïnterpreteerd als de top van de natuurlijke ondergrond. Deze wordt naar onderen toe steeds zandiger en bestaat op een diepte van ca. 2,20 m –peil uit grof zand met grind en veel ijzervlekken (stuwalmateriaal).

Ter plaatse van profielput 2 is de natuurlijke ondergrond niet bereikt. Aan de basis van het antropogene begravningsniveau stuitte de boring op een ondoordringbare laag (ca. 1,50 m –peil). Of het hier gaat om los baksteen of muurwerk kon niet worden bepaald.

In zone A (putten 3 & 4) bleek onder het beton ook een 20^e-eeuwse ophoging aanwezig, maar een stuk minder dik dan in zone B. Deze ging op een diepte van 20 cm –peil over op een donkerbruin begravningsniveau (S3020/S4020). Wel vertoonde bovenste 30-40 cm hiervan horizontale lichtbruine zandlaagjes, die duiden op egalisatie. Vanaf een diepte van ca. 50 cm –peil ging deze laag over op een meer homogeen, donkergekleurd pakket (S3022/S4022). Hier tekenden zich resten van grafkisten af (donkergekleurde bandjes). In put 3 zijn hier tevens twee spijkers verzameld (V1).

In put 4 zijn in de top van het begravningsniveau drie fragmenten aardewerk verzameld (zie 3.3; roodbakend geglazuurd; porselein en *creamware*; V2).

Ook in zone A gaat het antropogene niveau op een diepte van ca. 1,60 m –peil over op een grijskleurig natuurlijk kleipakket. Op 2 – 2,40 m –peil bevinden zich de zandige stuwalafzettingen.

Op basis van deze resultaten kant gesteld worden dat de kerk (en de gehele binnenstad van Wageningen) is gelegen in een riviervlakte, aan de voet van een noordelijk gelegen stuwwal.

Figuur 7. Profielopnames put 1 (links) en put 4 (rechts).

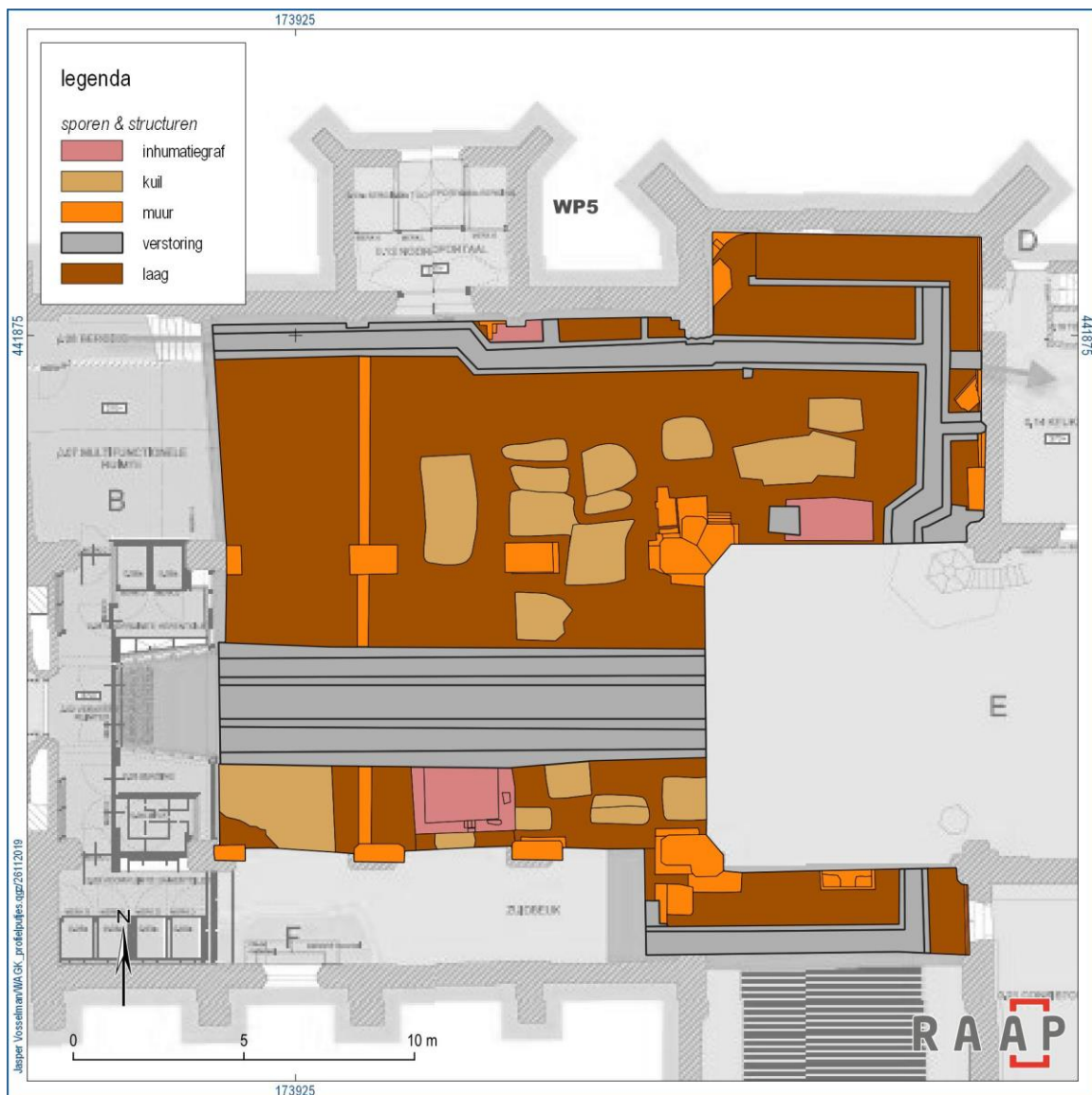
3.2 Structuren en sporen

Onderzoeksvragen 1, 5, 6

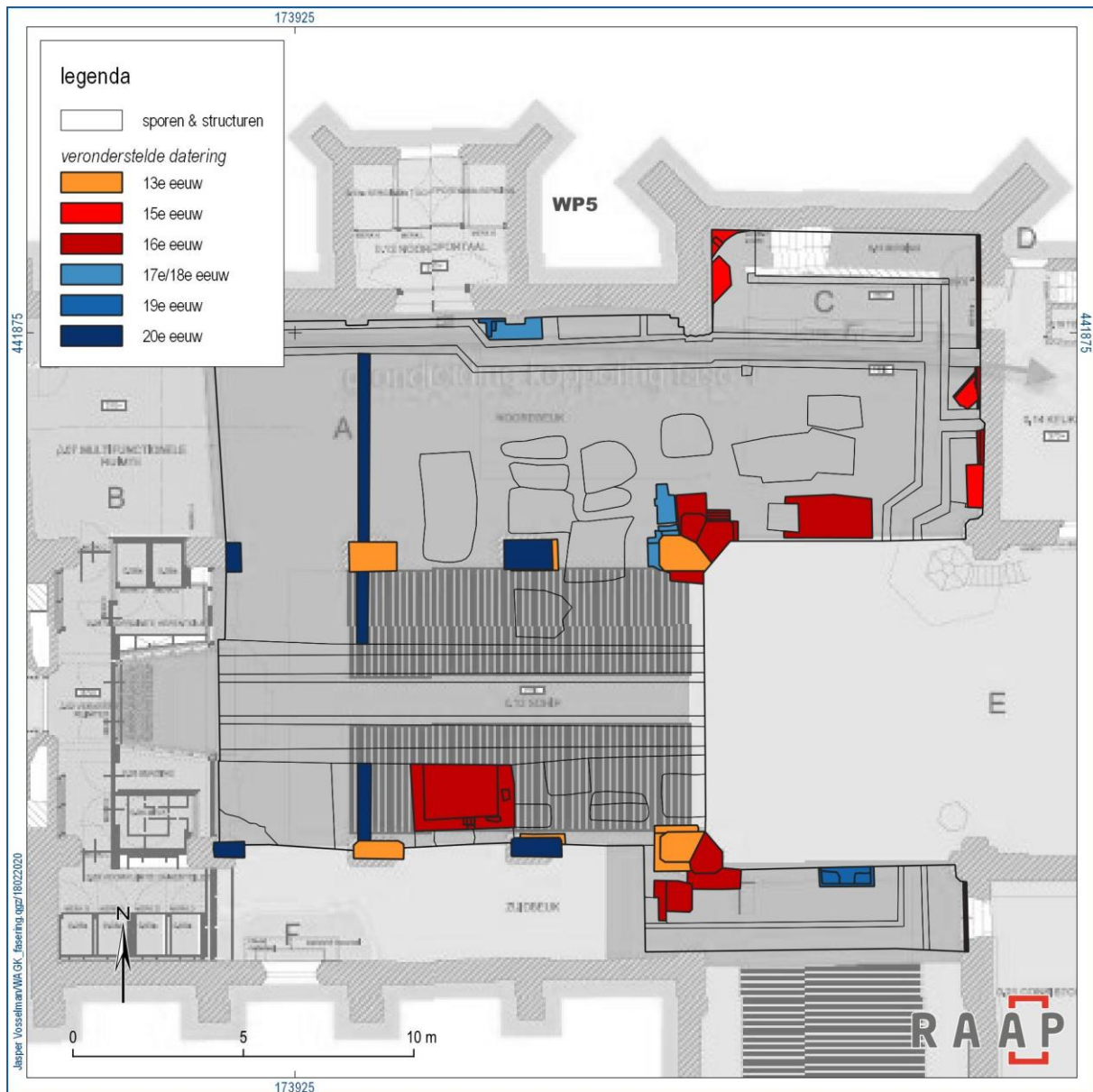
Tijdens het onderzoek zijn 52 archeologische grondsporen gedocumenteerd. Een samenvattend overzicht van de aantallen aangetroffen sporen is weergegeven in tabel 2. Een uitgebreide sporen- en murenbeschrijving is opgenomen in bijlage 1 en bijlage 2. De allesporenkaart met spoornummers op grotere schaal is opgenomen in bijlage 3.

Spoorcategorie	Aantal
muur	32
kuil	17
graf (-kelder)	3

Tabel 2. Aantal sporen per spoorcategorie.

Figuur 8. Allesporenkaart (een kaart op grotere schaal voorzien van spoornummers is opgenomen in bijlage 3).

Figuur 9. Fasering van de bouwkundige elementen op basis van de (veronderstelde) begindatering.

3.2.1 Muren

Tijdens het onderzoek zijn 32 spoornummers uitgedeeld aan muurresten. Er is getracht zoveel mogelijk een datering en functieduiding aan de resten te geven. Ter koppeling met de aangetroffen muren rondom de huidige pijlers, zijn ook de pijlers zelf voorzien van een spoornummer.

Noordelijke kruisarm

Aan de oostzijde van het transept zijn de volgende muurfragmenten aangetroffen: S1 betreft een blok muurwerk onder de oostelijke muur van de noordelijke zijarm van het transept en ligt dicht tegen het koor aan. Spoor 2 betreft de funderingsmuur van de oorspronkelijke oostelijke transeptmuur. Deze muur met twee versnijdingen ligt koud tegen spoor 1 aan. Spoor 1 onderbreekt als het ware de fundering van het transept. Mogelijk fungeerde deze muur als een fundering voor een altaar. Spoor 4 betreft een overhoekse muur die in verband staat met spoor 2 en wordt geïnterpreteerd als een steunbeer.

Aan de andere zijde van het transept bevinden zich de sporen 5 en 13. Spoor 5 is een overhoeks geplaatste steunbeer die in verband staat met de voormalige afsluitende oostmuur van de noordelijke zijbeuk. Deze oostmuur wordt verstoord door het stookkanaal. De overhoekse steunbeer geeft aan dat de noordmuur van de huidige noordbeuk gelijk is aan de noordbeuk uit de 15^e eeuw. Deze noordbeuk zou de romaanse noordbeuk vervangen hebben (Gast & Gardeniers, 2017) oftewel maakt onderdeel uit van een bouwfase tussen de eerste Romaanse kerk en de uitbreiding in 1517. Aan de noordzijde van S5 en deels onder de transeptmuur bevindt zich S13, Het betreft een rondlopende muur in de noordwesthoek van de kruisarm. Deze muur lijkt op het zelfde punt te ontspringen als de overhoekse steunbeer en in dezelfde fase te dateren. Het steenformaat bedraagt 28,5x14x7 cm. Mogelijk betreft het hier een door een apsis afgesloten kruisarm.

Figuur 10. Spoor 1 en 2 aan de oostkant noordelijke kruisarm.

Figuur 11. Spoor 4 aan de oostkant noordelijke kruisarm.

Figuur 12. Spoor 5 aan de westkant van de noordelijke kruisarm.

Figuur 13. Sporen 5 en 13.

Pijlers

Het middenschip bestaat uit vier traveeën. Het meest westelijke pijlerpaar binnen de kerk (S56 en S57) is volledig vernieuwd na de oorlog. Deze zijn nu de begrenzing tussen het middenschip en de multifunctionele ruimtes. De pijlers bestaan uit paarse, industrieel vervaardigde baksteen gevoegd met Portland cement. Helemaal onderop blijkt nog sprake van restanten van de oudste fundering met orangerode baksteen. Uiterlijk heeft de pijler afgeschuinde hoeken en is geheel bepleisterd met aan de onderzijde drie lagen baksteen uitgevoerd als schoon metselwerk. Ook de andere pijlers hebben dit na de laatste restauratie ontstane uiterlijk.

Het volgende pijlerpaar (S55 en S58) betreft waarschijnlijk nog de originele Romaanse pijlers met een 20^e-eeuwse schil. Bij de graafwerkzaamheden is hiervan de fundering blootgelegd. Hier bleken de hoeken niet afgeschuind. Aan de onderzijde van deze pijlers zijn nog resten van in zwart geschilderd pleisterwerk te zien. Daarmee kunnen we een oud vloerniveau vaststellen.

S54 ligt in het midden van het middenschip aan de noordzijde. Op basis van het bestek van de restauratie uit 1941 is duidelijk dat het opgaande muurwerk van deze pijler geheel is vervangen. Dit was ook te zien aan het metselwerk met Portlandcement tot op diep niveau. Ook is op de plattegrond te zien dat deze pijler net anders geplaatst was. Ter plaatse van de pijler S54 is handmatig een kijkgaatje gegraven. De onderzijde heeft een fundering die niet afgeschuind is. Onder S54 is de fundering van de oorspronkelijke pijler (fase 1) op een diepte van 8,55 m +NAP blootgelegd (S41). Deze is opgebouwd uit bakstenen met een steenformaat van 32x16x8 cm en ligt iets oostelijker en meer naar binnen. Het zelfde beeld is zichtbaar bij de bijbehorende pijler (S59) aan de zuidkant van de middenbeuk. Ook deze voorganger (S23) ligt ongeveer 15 cm meer naar het oosten en ook weer naar binnen.

In het oosten van de vierde travee bevindt zich een bundeling van pijlers op de overgang naar het transept. Het opgaande werk ter plaatse van de noordoostelijke pijlers wordt gevormd door drie onderdelen:

de meest noordoostelijke pijler van de Romaanse kerk (S53).

S22 vormt in een latere fase de fundering van de pijler. S22 bestaat uit allemaal hergebruikte bakstenen van verschillende maten met alleen maar breuksteen. Wanneer deze aanpassing aan pijler S53 geschied is, blijft onduidelijk omdat de schil uit de 20^e eeuw deze omsluit. Mogelijk is dit al een aanpassing uit de 16^e eeuw, maar restauratie uit de 19de eeuw behoort ook tot de mogelijkheden. Na het slopen van S 9 en 10 ten behoeve van de vloerverwarming, werd goed zichtbaar dat S53 een smallere Romaanse fundering betreft die in het verlengde ligt van S54 en S55. S9 en S10 liggen tegen de pijler aan en hebben met het interieur van de kerk te maken. S9 is mogelijk een fundering van een altaar of een trap naar een balkon. S10 betreft een mortelfundering van een rollaag. Of er een verband is tussen S10 en de rollaag, aangetroffen aan de zuidzijde van het middenschip (S16), is onduidelijk.

de pijler voor het boogwerk naar het oosten (koor; S51).

S6 en S19 vormen de fundering van de pijler. De oudste fundering hiervan (S6) staat koud tegen S7. S6 rekenen we tot de 16^e -eeuwse fase waarbij het transept wordt gebouwd. Na de 16^e eeuw is pijler (S51) uitgebreid naar het oosten. Daarbij heeft men het muurwerk van S6 bewerkt tot er een soort van versnijding ontstond en is een fundering toegevoegd tegen S6 om een grotere pijler te

bewerkstelligen. S19 bestaat uit veel breuksteen, verschillende maten met onder andere steendiktes van 5 en 7 cm en voegwerk van harde witte kalkmortel;

de pijler voor het boogwerk naar het noorden (noordbeuk; S52).

S7 vormt de fundering van deze pijler. S52 en S7 zijn vermoedelijk uit een eerdere fase en hebben waarschijnlijk onderdeel uit gemaakt van de Romaanse kerk. S7 loopt iets taps toe. Enkele meters boven de grond zijn ook aanzetten aanwezig van vermoedelijk de Romaanse voorganger.

In de noordwesthoek van dit pijlercluster bevindt zich het blok S8. Deze is gefundeerd tot 8,28 m +NAP (0,5 m –vlak). Op de plattegrond van de kerk uit de negentiende eeuw bevindt zich hier een trap, waarvan dit de fundering geweest zal zijn (figuur 3). In de bijbehorende legenda wordt aangegeven dat het de opgang naar de bank voor de kerkvoogden en notabelen betreft.

Figuur 14. Pijler S54 en oude fundering S41.

Figuur 15. Sporen 6-10, 51-53.

Ook aan de zuidelijke zijde van de kerk zijn funderingen van de pijlers aangetroffen. S60 bestaat uit de samengestelde pijlers van de Romaanse fase en de uitbreiding in de 16^e eeuw. De fundering voor de Romaanse fase wordt gevormd door S20; de fundering voor de 16^e -eeuwse uitbreiding wordt gevormd door S21. Zie bijlage 2 voor een nadere beschrijving.

Zuidelijke kruisarm

Direct ten zuiden van de laatstgenoemde pijlers bevindt zich een bakstenen rollaag met direct oostelijk daar tegenaan een soort van fundering (S16). Vooral de rollaag lijkt gediend te hebben als (trap-)trede. We hebben vast kunnen stellen dat eronder geen traptrede aanwezig was en aan de oostkant was de bovenkant verstoord. Naar de exacte functie van deze trap kan hier enkel gegist worden.

Op de overgang van de zuidelijke kruisarm naar de kruising is een rechthoekig muurblok S15 aangetroffen, die aan de oost- en westzijde dik met mortel is aangesmeerd. Het betreft de fundering van de bogen onder het orgel, zoals die tot in de jaren rond 1940 aanwezig was (zie ook figuur 4). Tussen de bogen bevond zich de trap naar de spreekstoel.

Noodmuur

De fundering van de muur die bij de noodherstellingen in 1945 werd opgetrokken om het schip en noordbeuk aan de westzijde af te sluiten, is aangetroffen en ingemeten onder S11.

Figuur 16. Op de voorgrond rollaag S16.

Figuur 17. S15, foto en positionering op de negentiende -eeuwse plattegrond.

3.2.2 Kuilen

Tijdens het onderzoek zijn in het vlak zeventien kuilen gedocumenteerd. Deze waren gevuld met matig grof, lichtgekleurd grijsbruin tot geelbruin zand. Hoewel het grootste deel van deze kuilen in het vlak qua ligging en formaat het karakter van grafkuilen hebben, bleken ze maar 5 tot 20 cm diep. Uit de zandige vulling van de kuilen is aardewerk afkomstig dat wordt gedateerd in de 19e eeuw (V3-5).

Vermoedelijk betreft het hier verzakte graven, die bij een restauratiefase ter egalisatie zijn opgevuld. De twee fragmenten aardewerk V3 en V4, die respectievelijk uit de kuilen S21 en S23 afkomstig zijn, passen aan elkaar. Dit betekent dat de kuilen in één keer zijn opgevuld met aangevoerde grond. Dit kan zijn gedaan tijdens de restauratiefase van architect Ebersson in de 19e eeuw, maar het is niet duidelijk of in deze periode ook daadwerkelijk grondwerk heeft plaatsgevonden. Een tweede mogelijkheid is de restauratie in de periode 1941-1943, waarbij bekend is dat grafkelders in de kerk werden volgestort met grond en de kerkvloer over het gehele oppervlak op één niveau werd gebracht.¹

Figuur 18. De kuilen in het opgravingsvlak.

¹ Dit blijkt uit: Gemeentearchief Wageningen, Bouw en Woningtoezicht, Doos 797. Map: 'Wageningen, de Markt, 1941 vernieuwen kerkgebouw', 'Bestek en voorwaarden waarnaar, in opdracht en voor rekening van de Ned. Herv. Kerk te Wageningen zal worden aanbesteed: Het herbouwen en restaureren van de Ned. Herv. Kerk te Wageningen, met bijkomende werken. April 1941', Pag. 3.

3.2.3 Graven

Er zijn tijdens het onderzoek twee grafkelders en een graf aangetroffen.

Grafkelder S3

Al bij de verwijdering van de betonvloer voorafgaand aan het archeologische onderzoek werd grafkelder S3 aangetroffen. Hierbij zijn een aantal bakstenen losgeraakt (gat aan de bovenzijde; figuur 19). De kelder is aan de binnen zijde 232 cm lang, 114 cm breed en 104 cm hoog (inclusief een gewelf van 60 cm). De kelder is voorzien van twee haaks op de lengterichting geplaatste muurtjes, die dienden om de kist op te plaatsen.

Omdat de skeletdelen na het vergaan van de kist uiteen vielen, deden de bijzettingen in eerste instantie wat rommelig aan. In de kelder lagen in ieder geval de resten van vier individuen: aan de westelijke zijde lagen minimaal vier schedels. In het middendeel lagen voornamelijk delen van benen, die aan de noordwand leken te zijn geconcentreerd (bijeengeveegd). Er zijn tijdens het veldwerk geen sporen van het eerder openen van deze kelder waargenomen.

Muschart spreekt bij zijn aanvulling op de inventarisatie van grafzerken in 1940 over een grafzerk 'in het midden voor het noordelijke kruisband recht tegenover de spreekstoel' (Muschart, 1941), zeer waarschijnlijk grafkelder S3. Hij beschrijft een geheel gebeeldhouwde zerk met een aantal opschriften. Uit de opschriften op de kelder in vergelijking met vermeldingen in 'de ridderschap van Veluwe' door d'Ablaing van Giessenburg, blijkt dat deze grafkelder behoort tot de familie De Ruyter, die vooral uit richters en dijkgraven bestond. Het graf is eerst gebouwd voor Roelof de Ruyter (1527) en zijn echtgenote Johanna van Renesse (1539). Hun zoon Frederick werd in 1572 bijgezet. Ook staan op de zerk vermeld: Kaerl de Ruyter (15..) en Jan de Ruyter (1564). De relatie van deze twee personen is hier onbekend.

Uit de inventarisatie van Muschart blijkt dat er op de deksteen van de familie De Ruyter ook '(...) Holler 1730' vermeld staat. Over de relatie van deze Holler met de leden van de familie De Ruyter uit de 16^e eeuw doet Muschart geen uitspraken.

Bij de verdere aanleg van de vloer in de kerk zal deze grafkelder niet verder worden geroerd. Aangezien er sprake is van behoud *in situ*, is in overleg met de opdrachtgever en het bevoegd gezag besloten dat een nader onderzoek van de grafkelder niet noodzakelijk is.

Grafkelder S12

In het middenschip is een tweede grafkelder aangetroffen met de afmetingen van ca. 280 bij >170 cm. Deze kelder is – in overeenstemming met de vermelding van de werkzaamheden in 1941-1943 - volgestort met donkergeel zand. Een handboring om de diepte van de kelder te peilen stuitte op ca. 40 cm –vlak op een ondoordringbare laag. Mogelijk is dit de vloer van de kelder.

Ook van deze kelder lijkt de zerk in 1940 door Muschart te zijn beschreven: 'van de zes grafzerken ligt één in het schip van de kerk (middenbeuk) aan de zuidzijde tussen de 2e en 3e pilaar en bijna tegen deze pilaren aan'. Op het randschrift van de zerk worden vermeld: Cornelis van Meeckere (1558) en Geertruidt van Hekeren (1559).

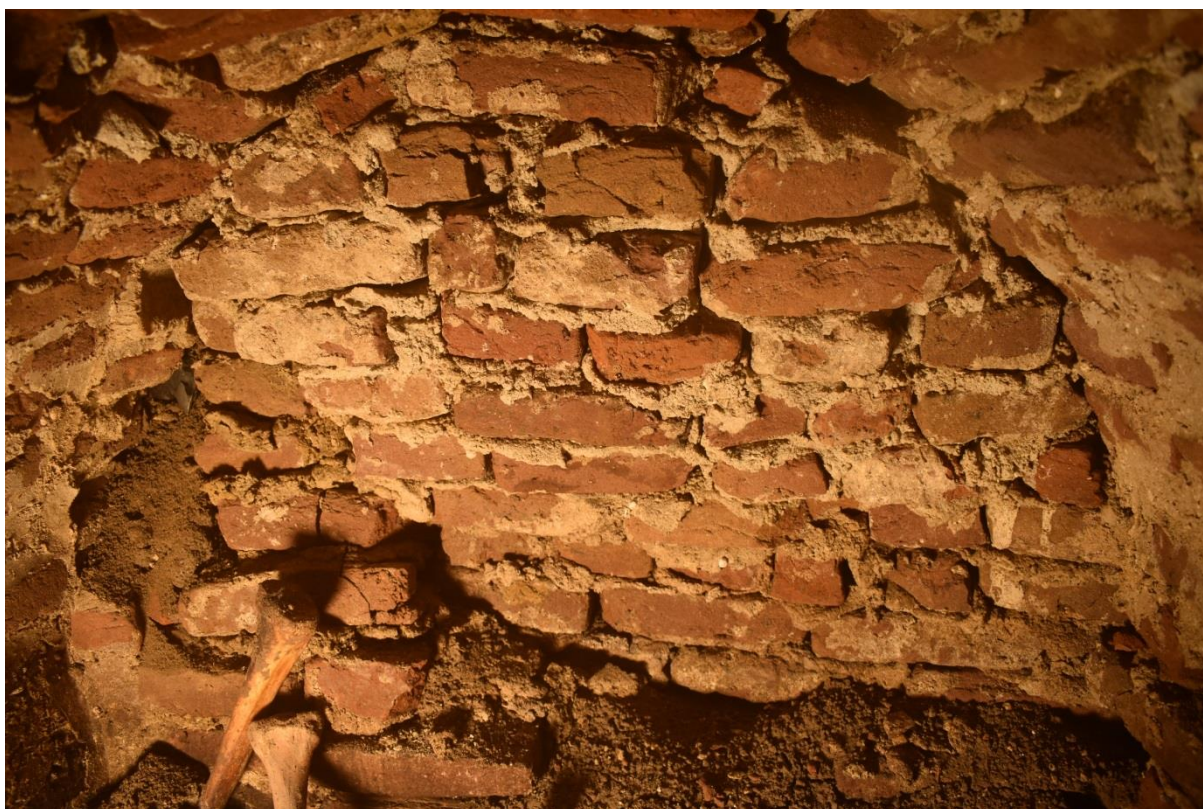
Het graf is tijdens de werkzaamheden uitgegraven en afgebroken tot het benodigde civieltechnische niveau. Het diepere deel is ongemoeid gelaten.

Figuur 19. Buitenzijde grafkelder S3.

Figuur 20. Westelijke binnenzijde grafkelder S3.

Figuur 21. Oostelijke binnenzijde grafkelder S3.

Figuur 22. Reeds op diepte gebrachte grafkelder S12.

Graf S18

Net ten oosten van het noordelijke portaal zijn skeletresten van een jong individu aangetroffen. Het ligt ingeklemd tussen de noordelijke muur en het stookkanaal uit 1942. Het graf is reeds aan de zuid- en oostzijde geraakt door de aanleg van dit kanaal. De bij elkaar horende elementen en ligging suggereren dat dit een graf *in situ* is.

Direct ten westen bevindt zich een muurtje S17, dat mogelijk bij het graf hoort. Het is in dat geval een voorbeeld van de muurtjes die de graven in de kerk scheidden (Zeven, 2018; zie 1.5.2).

Omdat het ontgraven niveau onder het civieltechnisch benodigde niveau ligt, is in overleg met het bevoegd gezag en de opdrachtgever besloten niet verder te onderzoeken en het graf *in situ* te handhaven. Daarvoor diende het graf niet meer beroerd of belopen te worden en is een laag zand aangebracht dat diende als buffer voor de nieuwe vloer.

Figuur 23. Graf S18. Foto is noordgericht.

3.3 Vondsten

Het archeologisch onderzoek heeft vijf fragmenten keramiek en twee spijkers opgeleverd. In tabel 3 wordt de vondstenlijst weergegeven.

Vondstnr.	Spoornr.	interpretatie	datering
1	3022	2 spijkers (grafkist)	
2	4020	1 Chinees porselein 1 Engels creamware 1 roodbakend geglazuurd	19 ^e eeuw 18 ^e -19 ^e eeuw 18 ^e -19 ^e eeuw
3	21	1 Faience bord	17-18 ^e eeuw
4	23	1 Faience bord	17-18 ^e eeuw
5	27	1 industrieel wit	19 ^e eeuw

Tabel 3. Vondstenlijst.

Uitgezonderd de spijkers zijn de vondsten hoogstwaarschijnlijk meegekomen met het aangevoerde zand. De vondsten vormen daarmee een *terminus post quem* voor de sporen waarin deze zijn aangetroffen. De twee fragmenten aardewerk V3 en V4, die respectievelijk uit de kuilen S21 en S23 afkomstig zijn, passen aan elkaar (zie ook 3.2.2).

Figuur 24. De aaneen te passen fragmenten Faience (V3 links; V4 rechts; schaal 1:1).

4 Conclusie en aanbevelingen

4.1 Conclusie

Onderzoeksvragen 3, 4, 5

De afzonderlijke onderzoeksvragen zijn in de lopende tekst beantwoord. Concluderend kan het volgende worden gesteld:

Op basis van boringen in de profielputten kan gesteld worden dat de kerk (en de gehele binnenstad van Wageningen) is gelegen in een riviervlakte, aan de voet van een noordelijk gelegen stuwwal. Voor een nadere analyse van de landschappelijke ligging lenen de resultaten van onderhavig zich niet.

Tijdens de archeologische begeleiding in de kerk zijn resten gedocumenteerd uit verschillende perioden.

Er zijn resten gevonden van de vroegste laat 13^e-eeuwse fase van de huidige kerk die waarschijnlijk geheel in baksteen opgetrokken was. Deze kerk had een laag (mogelijk oorspronkelijk al overwelfd) schip met smalle zijbeuken. Van het oorspronkelijke koor en eventuele transepten is niets bekend. Hoewel deze fase in het rapport wordt aangeduid als 'Romaanse periode', zal deze eerste fase volgens bouwhistoricus H.P. Boer eerder zijn ontstaan in een mix van de traditionele Romaanse bouwtraditie met de nieuwe gotiek. De reeds bestaande toren is hierbij bewaard gebleven. Van een Romaanse (tufstenen) voorganger is vooralsnog niets gevonden en de vraag is of deze überhaupt wel bestaan heeft (er zijn zelfs geen fragmenten tufsteen aangetroffen). Ook over een eventuele houten voorganger kan op basis van de onderhavige resultaten geen uitspraken worden gedaan.

Zowel van deze eerste fase van de kerk, de 15^e-eeuwse vervanging van de noordbeuk en een gotisch uitbreiding vanaf 1517 zijn restanten aangetroffen.

Na de hervorming heeft men geen grote bouwkundige veranderingen meer aangebracht. Ook de restauratie uit de negentiende eeuw lijkt van weinig invloed te zijn geweest op de archeologische resten binnen de kerk. In de Tweede Wereldoorlog werden wel aanpassingen gedaan die van invloed waren op het bodemarchief: bij restauratiewerkzaamheden werden alle nog aanwezige grafkelders in de kerk volgestort met grond, waarna de kerkvloer over het gehele oppervlak op één niveau werd gebracht en werden nieuwe stookkanalen gegraven. Daarnaast is de bodem in de westelijke zone diep verstoord door beschietingen en herstelwerkzaamheden nadien (hier heeft uiteindelijk geen archeologische begeleiding plaatsgevonden).

Afgezien van het dichtstorten van de graven en het aanleggen van de stookkanalen hebben de herstelwerkzaamheden in de twintigste eeuw uiteindelijk weinig invloed gehad op de dieper gelegen resten in het centrale deel van kerk. Muurresten bevinden zich veelal direct onder de vloer uit de twintigste eeuw. Dit zal ook elders in de kerk het geval zijn. Er zijn tijdens het onderzoek nauwelijks intacte graven aangetroffen, maar dit komt doordat de diepte van de civieltechnische werkzaamheden gering was en het vlak in de top van de begravingshorizont lag. Op basis van de waarnemingen in de profielputten, kan worden gesteld dat zich vanaf ca. 10-20 cm onder het huidige vlak intacte graven zullen manifesteren (ca. 8,55 +NAP). De aanwezigheid van de primaire begraving in de noordbeuk (S18) kan worden verklaard doordat deze vrij 'beschermd' gelegen was tegen de noordelijke muur en

later ook tegen het stookkanaal. Het gewelf van de grafkelder S3 heeft voorkomen dat deze is dichtgestort met grond bij de restauratiewerkzaamheden in de jaren 1940.

4.2 Aanbevelingen

De resten binnen het plangebied zijn tijdens het onderzoek *ex situ* veilig gesteld. De civieltechnische graafwerkzaamheden en daarmee het archeologische onderzoek zijn afgerond. Er gelden derhalve geen aanbevelingen voor verder onderzoek in het kader van de onderhavige werkzaamheden.

Wel wil RAAP benadrukken dat op basis van de resultaten van dit onderzoek blijkt dat het uiterst zinvol is om bij toekomstige bodemingrepen binnen en direct buiten de kerk zeer zorgvuldig met archeologische resten om te gaan. Daarnaast zou een nader bouwhistorisch onderzoek – inclusief een inventarisatie en analyse van de beschikbare historische en beelddocumentatie - naar de kerk zeer nuttig zijn.

Literatuur

- Berghe, K.J. van den, 2008. Gemeente Wageningen: een archeologische waarden- en verwachtingskaart met AMZadviezen. RAAP rapport 1535.
- Gast, K. & J. Gardeniers, 2017. De grote of Johannes-de-Doperkerk in Wageningen. In: Venster, Stichting Oude Gelderse Kerken.
- Kortlang, F.P., 2019. Archeologisch Programma van Eisen Wageningen – Herinrichting Grote Kerk.
- Muschart, R.T., 1937. Grafzerken en memoriesteenen in de Groote of St. Maartenskerk te Doesburg en in de st. Janskerk te Wageningen.
- Muschart, R.T., 1941. Grafzerken in de Groote of St. Janskerk te Wageningen.
- Veenstra, G.J., 1942. Het kerkgebouw der Ned. Herv. gemeente te Wageningen. In: Bouwkundig Weekblad 21, pp. 213-222.
- Zeven, A.C., 2015. Twee halve zerkstenen in de Nederlands Hervormde kerk te Wageningen digitaal verenigd.
- Zeven, A.C., 2018. Begraven in Ned. Hervormde Kerk van Wageningen.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. De ligging van het plangebied (rood omlijnd). Inzet: ligging in Nederland (ster).	5
Figuur 2. Reconstructie van het Romaanse kerkgebouw (Veenstra, 1942).	9
Figuur 3. Plantekening restauratie 19 ^e eeuw.	10
Figuur 4. Interieur van de kerk voor 1940 (Collectie HV Oud Wageningen; cat.nr. OW.H_0125).	12
Figuur 5. Luchtfoto d.d. 1948 (gemeentearchief Wageningen; cat.nr. GA.1664).	12
Figuur 6. Ligging van de profielputten.	14
17	
Figuur 7. Profielopnames put 1 (links) en put 4 (rechts).	17
Figuur 8. Allesporenkaart (een kaart op grotere schaal voorzien van spoornummers is opgenomen in bijlage 3).	18
Figuur 9. Fasering van de bouwkundige elementen op basis van de (veronderstelde) begindatering.	19
Figuur 10. Spoor 1 en 2 aan de oostkant noordelijke kruisarm.	21
Figuur 11. Spoor 4 aan de oostkant noordelijke kruisarm.	21
Figuur 12. Spoor 5 aan de westkant van de noordelijke kruisarm.	22
Figuur 13. Sporen 5 en 13.	22
Figuur 14. Pijler S54 en oude fundering S41.	24
Figuur 15. Sporen 6-10, 51-53.	25
Figuur 16. Op de voorgrond rollaag S16.	26
Figuur 17. S15, foto en positionering op de negentiende -eeuwse plattegrond.	27
Figuur 18. De kuilen in het opgravingsvlak.	28
Figuur 19. Buitenzijde grafkelder S3.	30
Figuur 20. Westelijke binnenzijde grafkelder S3.	30
Figuur 21. Oostelijke binnenzijde grafkelder S3.	31
Figuur 22. Reeds op diepte gebrachte grafkelder S12.	31
Figuur 23. Graf S18. Foto is noordgericht.	32
Figuur 24. De aaneen te passen fragmenten Faience (V3 links; V4 rechts; schaal 1:1).	33

Tabellen:

Tabel 1. Administratieve gegevens.	6
Tabel 2. Aantal sporen per spoorcategorie.	18
Tabel 3. Vondstenlijst.	33

Bijlage 1. Sporencatalogus

spoor	vorm	interpretatie	bgindatering	einddatering	textuur	bijmenging	kleur	gevekt
1	rechth	muur	MEL	NT	MR	-	O	-
2	rechth	muur	MEL	NTV	MR	-	R	-
3	rechth	graf	NTV	NT	MR	-	R	-
4	rechth	muur	NTV	NT	MR	-	R	-
5	rechth	muur	MEL	NTV	MR	-	R	-
6	rechth	muur	NTV	NT	MR	-	R	-
7	rechth	muur	NTV	NTV	MR	-	R	-
8	rechth	muur	MEL	NTV	MR	-	R	-
9	rechth	muur	NTV	NT	MR	-	R	-
10	rechth	muur	NTV	NTV	MR	-	R	-
11	lin	muur	RECENT	RECENT	MR	-	R	-
12	rechth	graf	NTV	NT	MR	-	R	-
13	rond	muur	MEL	NTV	MR	-	R	-
14	lin	muur	NTV	NTV	MR	-	DR	-
15	lin	muur	NTV	NT	MR	-	PR	-
16	lin	muur	MEL	NT	MR	-	R	-
17	lin	muur	NTV	NT	MR	-	DR	-
18	rechth	graf	NTV	NT	Zsx	-	YU	-
19	rechth	muur	NTL	RECENT	MR	-	LR	-
20	rechth	muur	MEL	NTV	MR	-	R	-
21	rechth	muur	MEL	NTL	MR	-	R	-
22	rechth	muur	NTL	RECENT	MR	-	R	-
23	rechth	muur	MEL	NTV	MR	-	R	-
24	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	-	YU	U
25	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	-	YU	WE
26	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	g2	EU	-
27	rechth	kuil	NTV	NT	Zs1	g2	EU	-
28	rechth	kuil	NTV	NT	Zs1	g2	YU	-
29	rechth	kuil	NTV	NT	Zs1	g2	YU	E
30	rechth	kuil	NTV	NT	Zs1	g2	EU	-
31	rechth	kuil	NTV	NT	Zs1	g2	EU	YU
32	rechth	kuil	NTV	NT	Zs1	g2	EU	EY
33	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	g2	EU	-
34	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	g2	YU	-
35	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	g2	YU	EU
36	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	g2	DE	-
37	rechth	kuil	NT	RECENT	Zs1	g2	DE	-
38	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	-	EU	-
39	rechth	kuil	NT	RECENT	Zs1	-	YU	U
40	rechth	kuil	NT	NT	Zs1	-	YU	U
41	rechth	muur	MEL	NTV	MR	-	OR	-

50	rechth	muur	NTL	NTL	MR	-	R	-
51	rechth	muur	NTL	NTL	MR	-	R	-
52	rechth	muur	NTL	NTL	MR	-	R	-
53	rechth	muur	NTL	NTL	MR	-	R	-
54	rechth	muur	MEL	NTL	MR	-	R	-
55	rechth	muur	MEL	NTL	MR	-	R	-
56	rechth	muur	NTL	RECENT	MR	-	P	-
57	rechth	muur	RECENT	RECENT	MR	-	P	-
58	rechth	muur	MEL	NTV	MR	-	LR	-
59	rechth	muur	MEL	NTV	MR	-	LR	-
60	rechth	muur	NTL	RECENT	MR	-	LR	-
999	onr	verstoring	NTL	RECENT	X	-	NVT	-
1025	onr	laag	NTV	NTL	Zs4	-	UY	-

Bijlage 2. Murencatalogus

spoonnr	vulling	bouwmateriaal	voegmateriaal	hergebruik	metselverband	baksteenformaat			koud op	jonger dan	ouder dan	dikte	opmerking
1	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	28,5x16x6	28x14x7	-	0	0	0	0	Donkeroranje baksteen
2	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	28x14x6	28x?x7	-	1	1	0	0	-
3	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	-	22x12x6	-	0	0	0	0	vies oranje baksteen
4	0	rode baksteen	-	verschillend	-	22X?x5	?x16x7	-	0	0	0	56	oranje baksteen
5	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	27,5x14x?	27x12,5x6,5	-	0	0	0	86	rood oranje baksteen
6	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	?x12x6	-	-	7	0	0	0	-
7	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	28x13x7	27,5x13,5x6	26,5x12,5x7	0	0	0	86	donkerrode baksteen
8	0	rode baksteen	kalkmortel	breuksteen	-	?x14x7	-	-	0	0	0	0	-
9	0	rode baksteen	-	breuksteen	-	?x13x6	-	-	0	0	0	0	-
10	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	?x?x7	-	-	0	0	0	0	-
11	0	waal	Portland	-	-	22x10,5x4,5	-	-	0	0	0	0	-
12	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	22,5x10,5x4,3	-	-	0	0	0	0	roze rode baksteen
13	0	rode baksteen	kalkmortel	-	kruisverband	28,5x14x7	-	-	0	0	14	0	donkergele(kalk)zandmortel
14	0	rode baksteen	kalkmortel	breuksteen	wild verband	?x?x6	-	-	5	13	0	0	Donkerrode baksteen
15	0	rode baksteen	Portland	-	wild verband	22x11x4,5	21,5x?x4	-	0	0	0	0	paarsrode en gele baksteen
16	1	rode baksteen	kalkmortel	-	-	?x14x7	30x?x7	-	0	0	0	0	rollaag, traptrede?
17	0	rode baksteen	kalkmortel	breuksteen	-	17,5x17,5x3	32x14x6	-	0	0	0	0	Restant van grafkelder, donkerrode baksteen
19	0	rode baksteen	kalkmortel	verschillend	-	26x?x6,5	28x13x7	-	6	6	0	0	-
20	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	27x13x6,5	-	-	0	0	60	0	-
21	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	27X13,5X6	27X?X6	-	0	0	0	0	-
22	0	rode baksteen	Portland	breuksteen	-	-	-	-	0	0	0	0	-
23	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	-	-	-	0	0	0	0	-
41	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	32x16x8	32x15,5x7,5	-	0	0	54	0	-
50	0	rode baksteen	Portland	mortelresten	-	-	-	-	0	0	0	0	-
51	0	rode baksteen	Portland	mortelresten	-	-	-	-	0	0	0	0	-
52	0	rode baksteen	Portland	mortelresten	-	-	-	-	0	7	0	0	-
53	1	rode baksteen	kalkmortel	-	-	35x15x7,5	-	-	0	9	0	0	-
54	2	rode baksteen	kalkmortel	-	-	30x?x7	-	-	0	0	0	0	-
55	0	rode baksteen	kalkmortel	-	-	-	-	-	0	0	0	0	-
56	1	machinale baksteen	Portland	-	-	20x10x5	-	-	0	0	0	0	-
57	0	machinale baksteen	Portland	-	-	20x10x5	-	-	0	0	0	0	-
58	1	rode baksteen	kalkmortel	-	-	32x?x8	-	-	0	0	0	0	-
59	1	rode baksteen	kalkmortel	-	-	-	-	-	0	0	0	0	-

Bijlage 3. Allesporenkaart.

